

INSTITUT OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1993

VILNIUS 1994

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1993

VILNIUS 1994

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

1993 M. 12
1994 M. 1

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
1993 METAI

VILNIUS, MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYKLA, 1994

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Antanas TYLA (vyr. redaktoriaus pavad.), Al-
fonsas EIDINTAS, Vytautas KAZAKEVICIUS, Vacys MILIUS, Gediminas RŪDIS,
Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Redakcijos adresas:

2600 Vilnius, T. Kosciuškos 30

Išleista pagal Lietuvos istorijos instituto užsakymą

ISBN 5-420-01308-8

© Lietuvos istorijos institutas, 1994

VANDA KAŠAUSKIENE

LIETUVOS MOKYKLOS SOVIETIZACIJA IR PRIEŠINIMASIS JAI (1940—1941 M.)

Ivadas

Tuoju po to, kai Lietuvą 1940 m. birželio 15 d. okupavo Sovietų Sąjunga*, joje pagal Maskvoje parengtą scenarijų buvo pradėti radikalūs krašto valdymo ir visuomeninio gyvenimo pertvarkymai. Neliko nuošalyje ir mokykla. Jau pirmoje kalboje, pasakytoje 1940 m. birželio 18 d. per radiją, J. Paleckis teigė, kad į liaudies masių švietimą bus kreipiamas rimtas dėmesys¹. Švietimo ministro A. Venclovos birželio 27 d. aplinkraštyje apie naujus švietimo darbuotojų uždavinius rašoma: „Visa tai, kas eina prieš plačiųjų liaudies masių, prieš darbo žmonių reikalus turi būti atmesta ir iš mokyklų pašalinta“². Buvo vadovaujamas V. Lenino nuostata mokyklą „iš buržuazijos klasinio viešpatavimo įrankio paversti to viešpatavimo griovimo“³ įrankiu. Vienas po kito pasirodydavo naujosios vyriausybės institucijų nurodymai dėl mokyklos darbo pertvarkymo. Su bolševikiniais socializmo kūrimo šūkiiais buvo griaunama tradicinė Lietuvos švietimo sistema.

Neatsitiktinai apie bendrojo lavinimo mokyklos vietą sovietinėje švietimo sistemoje ir jos reikšmę visuomenėje nemažai rašė Lietuvoje ir Vakaruose gyvenantys autoriai. Pirmieji, varžomi „marksistinės-lenininės metodologijos principų“, komunistų partijos nuostatų, tikrojo ir „vidinio“ cenzoriaus, nagrinėjamų problemų objektyviai nenušvietė. Nors jie panaudojo nemažą archyvų medžiagos, tačiau, deja, ir jiems diduma slaptos medžiagos tuo metu buvo neprieinama⁴. Labai gaila, bet ir šio straipsnio autorė, įsprausta į žinomos ideologijos rėmus, negalėjo laisviau apie tai rašyti. Lietuvių išeivijos autoriai išskėlė istorijos mokslui reikšmingų konceptualių idėjų, parodė Lietuvos kultūros raidą bendrajame pasaulio kultūros kontekste⁵. Bet, neturėdami archyvų, ir jie negalėjo visiškai atskleisti nei krašto ir ypač švietimo sistemos sovietizacijos, nei priešinimosi jai.

Tik tautinis atgimimas ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas sudarė palankias sąlygas tautos praeities tyrimus plėtoti. Tapo prieinami anksčiau tyrinėtojams draudžiami Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau — LCVA), Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo (toliau —

* Visame tekste vienodinama pagal tų metų terminologiją — *Aut.*

LVOA) bei kitų archyvų dokumentai, taip pat ir užsienio autorių knygos, kurias skaityti ir naudoti irgi nebuvo galima. Panaudoti Vakarų autorių darbai ir anksčiau įslaptinti archyvų dokumentai leidžia visų pirma atskleisti iki šiol netirtą 1940—1941 m. švietimo netektį.

Straipsnis parašytas remiantis neskelbta LCVA, LVOA medžiaga bei istorikų A. Bubnio, A. Garliausko, E. Šopos publikacijomis apie Lietuvos mokyklos griovimą 1940—1941 metais⁶. Straipsnyje nagrinėjami šie klausimai: 1) pagrindinė Lietuvos mokyklos sovietizacijos kryptis, 2) neigiamo požiūrio į tautos praeitį diegimas ir naujo režimo garbinimas, 3) mokytojų administravimas ir represijos, 4) priešinimosi sovietizacijai formos.

Pagrindinė Lietuvos mokyklos sovietizacijos kryptis

Lietuvos Švietimo liaudies komisariatas (toliau — SLK), vadovaudamasis SSSR bolševikinėmis nuostatomis apie mokyklos vietą ir jos vaidmenį kuriant komunistinę visuomenę, skubėjo švietimą pertvarkyti pagal Sąjungos mokyklų darbo principus. Sukti galvą dėl naujo mokyklos modelio nereikėjo. Pakako moksleivių mokymo ir auklėjimo socializmo dvasia patirtį perkelti į Lietuvos mokyklą ir taip ją sovietizuoti, t. y. pritaikyti uždaros totalitarinės visuomenės poreikiams. Antra vertus, tokia visuomenė per mokyklą iš dalies buvo ir kuriama.

Mokyklos sovietizavimo pagrindų pagrindas buvo Sąjungos mokyklų patirties studijavimas ir jos diegimas. Per spaudą, per rengiamus mokytojų kursus, per pasitarimus buvo propaguojami Sąjungos švietimo ir mokymo metodai, moksleivių komjaunimo ir pionierių organizacijų veikla, moksleivių komunistinio auklėjimo per pamokas ir užklasinę veiklą būdai. Lietuvos pedagogų žurnalas „Mokykla ir gyvenimas“ 1940—1941 m. buvo verste užverstas medžiaga apie SSSR mokyklų darbą. Tokią pačią medžiagą spausdino „Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“ ir kiti to meto laikraščiai.

Lietuvos SLK vadovai patys tiesiogiai susipažino su sovietine švietimo sistema. 1941 metų sausio mėnesį buvo surengta 17 žmonių — SLK darbuotojų ir Kauno bei Vilniaus universitetų profesorių — išvyka į Maskvą⁷. Čia buvo tariamasi dėl Pedagogikos kabineto prie SLK įkūrimo. Švietimo liaudies komisaro pavaduotojas J. Žiugžda 1941 m. sausio 27—31 d. Maskvoje dalyvavo RTFSR švietimo darbuotojų pasitarime⁸, o patį komisarą A. Venclovą kartu su savo kolegomis iš Latvijos ir Estijos priėmė RTFSR švietimo liaudies komisaras akademikas V. Potiomkinas. Buvo kalbama apie mokyklų darbo pertvarkymą⁹.

RTFSR Švietimo liaudies komisariato Mokslo tyrimo institutas parengė inkorporuotoms į SSSR Baltijos respublikoms kilnojamą pedagoginę parodą¹⁰, propaguojančią Sąjungos mokyklų darbo patirtį. Kad Lietuvos mokytojai greičiau perprastų vadinamosios socialistinės pedagogikos principus buvo skatinami ryšiai tarp Lietuvos ir kitų respublikų mokytojų¹¹. „Lietuvos mokykla, pradėdama darbą, turi prieš savo akis visas Sovietų Sąjungos mokyklų, mokytojų ir mokinių darbo pavyzdžius, kurie padės

jai atsisakyti nuo 20-ies metų klerikalinio kapitalistinio mokymo liekanų“ — rašė „Tiesa“¹².

Svarbiausia Lietuvos mokyklos sovietizacijos kryptis buvo mokymo turinio keitimas.

Pirma, buvo keičiami mokymo planai ir mokymo programos. Vieni mokymo dalykai (tikyba, lotynų kalba, filosofijos pradmenys) buvo iš programų šalinami, kitų (kūno kultūros, darbų su namų ruoša, piešimo ir braižybos) mažinama mokymo valandų. Užtat atsirado naujų disciplinų (SSSR konstitucija, SSSR istorija, rusų kalba), daugiau valandų skirta chemijai, biologijai, fizikai, matematikai. SLK Pradžios mokyklų departamento direktorius apie naujas programas rašė:

„...socialistinės mokyklos programos buvo paruoštos ir paskelbtos per 2 mėnesius. Programas beruošiant buvo žiūrima gyvenamojo momento reikalavimų. Orientuotasi į Sovietų mokyklų programas, tačiau nepamiršta ir specifiniai mūsų mokyklų reikalavimai, ypač šiais pereinamojo pobūdžio mokslo metais“¹³. Laikinose atskirų dalykų mokymo programose buvo nurodoma, kaip dėstomas žinias panaudoti moksleivių idėjiniam politiniam auklėjimui¹⁴. Gimnazijų ir progimnazijų* direktoriai buvo įpareigoti įgyvendinti tuos nurodymus.

Antra, mokyklų vadovėlių keitimas. ŠLK nesugebėjo greitai paruošti naujų vadovėlių. Buvo leidžiama su pataisymais naudotis ir senais vadovėliais, tik iš jų reikėjo pašalinti visa tai, kas neatitiko bolševikinės Lietuvos mokyklos pertvarkos. SLK Pradžios mokslo departamentas 1940 m. rugsėjo 30 d. apskričių pradžios mokyklų inspektoriams nurodė: „... vadovėliai, kuriuos iš seniau turėjo mokiniai įsigiję arba kurie buvo nupirkti neturtingiems mokiniams šelpti, mokyklose vartoti leidžiama tik tuo atveju, jei iš jų bus pašalinti straipsniai, eilėraščiai bei atvaizdai, priešingi socialistinės Lietuvos kūrimui. Tokius senus vadovėlius mokytojai ir mokiniai surenka ir, padarę atitinkamus pašalinimus, grąžina. Geriausia yra netinkamus puslapius iškirpti. *Vartoti vadovėlius be šių pataisymų draudžiama* (tekste pabraukta — V. K.). Jei klasėje bus rasta besimokant iš tokių vadovėlių, atsakys tos klasės mokytojas ir mokyklos vedėjas“¹⁵. Buvo susirūpinta gimnazijų ir progimnazijų vadovėlių revizija. ŠLK Vidurinių mokyklų valdybos viršininkas P. Mikutaitis teigė, kad „daugumas (vadovėlių — V. K.) netinka tai dėl programos skirtumo, tai dėl savo reakcinės dvasios“¹⁶. Vadovėlių rengimas buvo traktuojamas kaip partinis darbas, buvo atsižvelgiama į Lenino nurodymą, kad „(...) mokymo turinį, kadangi čia kalbama apie bendrojo lavinimo dalykus, o ypač filosofiją, visuomeninius mokslus, turi nustatyti tik komunistai“¹⁷.

1941 m. buvo numatyta išleisti daugiau kaip 100 vadovėlių¹⁸. Tačiau mokyklų aprūpinimas naujais vadovėliais užtruko. Kad būtų paspartintas originalių ir verstų iš rusų kalbos vadovėlių įteikimas Valstybinei leidyklai ir jų leidimas, ŠLK 1941 m. sausio 8 d. įsakymu sudarė komisiją. Nors ŠLK ir LKP (b) darė daug pastangų, nauji vadovėliai buvo rengiami gana

* Švietimo liaudies komisaro 1940 m. rugsėjo mėn. 27 d. įsaku B/N 101 nuo spalio 1 d. gimnazijas imta vadinti vidurinėmis mokyklomis, o progimnazijas — nepilnomis vidurinėmis mokyklomis — *Aut.*

iš lėto. Net Lietuvos KP(b) suvažiavime (1941 m. vasario mėn.) A. Sniečkus teigė, kad pagrindinis mokyklos pertvarkos sovietiniais pagrindais stabdys yra nepakankamai greitas naujų vadovėlių rengimas ir spausdinimas¹⁹.

Neigiamo požiūrio į tautos praeitį diegimas ir naujo režimo garbinimas

Skubus ir šiurkštus nusistovėjusio gyvenimo būdo ardymas 1940—1941 m. didžiai žeidė Lietuvos gyventojų tautinius jausmus. Dėl mokyklos pertvarkos didelė netektis ištiko ir jaunimą. Pagrindinis mokyklose įvedamų naujovių tikslas buvo naikinti moksleivių tautinę atmintį, ugdyti juos Sovietų Sąjungos piliečiais. Štai A. Venclova, Lietuvos TSR švietimo ministras, sakė, kad mokytojas „... turi suprasti pats ir giliausiai įdiegti savo auklėtiniams mintį, kad jo tėvynė — dirbančioji įvairiatautė Sovietų Sąjunga, kuri, nušviesta genialiojo viso pasaulio dirbančiųjų vado Stalino Konstitucijos saulės, stato didingą ligi šiol pasauly neregėto masto ir neregėto spalvingumo gyvenimą“²⁰. Tam turėjo tarnauti atitinkamai sutvarkyta mokyklos aplinka, moksleivių mokymas ir auklėjimas per pamokas ir užklausinę veiklą.

Vienas iš pirmųjų naujojo švietimo ministro 1940 m. birželio 20 d. aplinkraščių Nr. 657 visoms ministerijos žinioje esančioms įstaigoms buvo dėl A. Smetonos raštų ir apie jį parašytų knygų iš mokyklų bibliotekų išėmimo²¹. Tų pačių metų liepos 25 d. visoms mokykloms buvo išsiuntinėtas raštas, įpareigojantis iš mokyklų bibliotekų išimti knygas, kurios, anot Švietimo ministerijos generalinio sekretoriaus J. Žiugždos, yra nukreiptos prieš Sovietų Sąjungą, komunistų partiją ir visas kitas, savo dvasia neatitinkančias socialistinės Lietuvos kūrimo²². SLK nurodė, kad mokyklose visos klasės, mokytojų kambariai, salės būtų papuošti Lenino ir Stalino portretais, taip pat buvo rekomenduojama kabinti K. Markso, F. Engelso, rusų rašytojo M. Gorkio ir kitų portretus, iš lietuvių — J. Basanavičiaus, J. Janonio, J. Biliūno, Žemaitės bei K. Poželos, J. Paleckio ir „kitų Lietuvos liaudžiai nusipelnusių asmenų“²³ atvaizdus.

Moksleivių elgseną veikė tai, kad 1940 m. birželio 27 d. vyriausybės potvarkiu iš mokyklų buvo atleisti kapelionai ir tikybos mokytojai²⁴. Tų pačių metų rugpjūčio 31 d. SLK aplinkraščiu buvo panaikinta mokyklose malda prieš pamokas ir po jų²⁵. Viena po kitos į apskritis skriejo SLK instrukcijos apie tai, kaip paminėti Sovietų Sąjungos šventes, komunistų partijos vadovų jubiliejus. Instrukcijos — tai švenčių mokyklose rengimo scenarijai, nepalikę vietos anksčiau sukauptai auklėjamojo darbo patirčiai, nes pirmenybė buvo teikiama ištikimybės jausmų Leninui, Stalinui, Sovietų Sąjungai ugdymui, o ne Lietuvos valstybei, tautai, gimtinei.

Pamokos, ypač humanitarinių mokslų, buvo labai stipriai kreipiamos šia linkme. Pamoka socialistinėje mokykloje, kaip įrodinėjo sovietų pedagogika, privalėjo ugdyti komunistinės visuomenės kūrėją, ateities žmogų. Tarp kūjo ir priekalo atsidūrė Lietuvos istorijos mokytojas. Istorijos mokymo naujovės 1940 m. rugsėjo 7 d. „Tiesoje“ buvo taip aiškinamos:

„(...) Komunistinės visuomenės kūrėjų ir šiaip sąmoningų piliečių auklėjimas gerokai priklauso nuo to, kaip jie mokėsi žmonijos istorijos,

klasinės kovos ir išlaisvinimo kovų istorijos, galingos komunistų partijos ir socialistinės visuomenės kūrimosi istorijos.

Istorijos mokymą nustatė ir istorijos moksle didžiausios reikšmės turėjo 1934 m. gegužės 16 d. partijos ir vyriausybės sprendimai „Apie pilietinės istorijos mokymą SSSR mokyklose“, o ypatingai VKP(b) CK ir SSSR liaudies Komisarų Tarybos 1936 m. sausio 26 d. sprendimai ir Stalino, Ždanovo, Kirovo pastabos dėl SSSR istorijos vadovėlių konspektų ir „Naujos istorijos“ vadovėlio. Minėtieji nutarimai ir pastabos galutinai nustatė kovingą programą istorijos mokslo darbininkams²⁶. 1940—1941 mokslo metais padaugėjo istorijos dėstymo savaitinių valandų. Jeigu pirmose dviejose klasėse buvo paliktos tos pačios 2 savaitinės pamokos, tai trečiojoje — jau buvo 3, o ketvirtose—šeštose klasėse net po 4 savaitines pamokas²⁷.

Sovietų Sąjungos moksleivių komunistinio auklėjimo sistemoje svarbi vieta teko moksleivių komjaunimo ir pionierių organizacijoms. Vilniaus vidurinių mokyklų direktorių konferencijoje, įvykusioje 1940 m. spalio mėnesį, buvo pabrėžta, kad politiniam darbui mokykloje turi vadovauti mokytojai ir moksleiviai komjaunuoliai, nes jų tikslai vienodi: išauklėti sąmoningus, disciplinuotus socialistinės inteligentijos kadrus²⁸. 1940 m. birželio 27 d. vidaus reikalų ministro nutarimu uždraudus Lietuvos Respublikos organizacijų ir draugijų veiklą, nustojo veikusios taip pat jaunimo organizacijos bei draugijos²⁹. Tuo tarpu komjaunimo organizacijos veikla labai suaktyvėjo. Vasaros atostogų metu už mokyklos ribų pradėjo kurtis moksleivių komjaunimo organizacijos. 1940—1941 mokslo metų pradžioje šios organizacijos, nors ir negausios, pradėjo veikti mokyklose. Dėl savo išskirtinumo komjaunuoliai mokykloje nesutarė nei su moksleiviais, nei su mokytojais.

Siekiant plėsti komjaunimo veiklą, gerinti moksleivių politinį idėjinį auklėjimą, vidurinėse mokyklose buvo įvestas LLKJS CK komjaunimo organizatoriaus (komsorgo) etatas. Jie dirbo LLKJS CK ir ŠLK vadovaujami³⁰. 1941 m. gegužės mėnesį vidurinėse mokyklose dirbo 35 komsorgai³¹, 182 mokyklose mokėsi 2341 komjaunuolis, 1937 mokyklose — 43 500 pionierių³². Nors komjaunimo organizacija plėtėsi, jos veikla tarp moksleivių buvo nepopuliari. Komjaunimas Lietuvoje uoliai diegė sovietų režimą, norom ar nenorom tapdamas mokyklos sovietizacijos įrankiu; tai ir lėmė neigiamą moksleivių požiūrį į šią organizaciją.

Mokyklos rimtį, mokytojų ir moksleivių susikaupimą trikdė įvairiausiomis progomis organizuojami mitingai, minėjimai, susirinkimai ir kiti renginiai bei Sovietų Sąjungos mokyklų pavyzdžiu pradėtas moksleivių socialistinis lenktyniavimas tarp mokyklų ir tarp atskirų klasių. Pradžią šiam judėjimui davė Kauno miesto mokyklos. Tačiau dalyvavo ir apskričių mokyklos. Štai Zarasų vidurinės mokyklos moksleiviai lenktyniauti iškviėtė Rokiškio vidurinės mokyklos moksleivius³³. Ši vadinamoji iniciatyva, skatinama LLKJS CK ir LTSR SLK, buvo sektinas pavyzdys ir kitoms mokykloms. Moksleivių socialistinis lenktyniavimas tarp mokyklų įtraukė net ir mokytojus.

1941 m. Gegužės 1-osios proga Kauno apskrities Pakuonio valsčiaus mokytoja į socialistinį lenktyniavimą iškviėtė Aukštosios Panemunės vals-

čiaus mokytojus, o rezultatus suvesti nutarė pagal moksleivių mokymąsi, užklasinę veiklą, mokytojų įsijungimą į socializmo kūrimą. Tačiau socialistinio lenktyniavimo idėja, tuo metu propaguojama Sąjungos mokyklose, net tenai neprigijo, tai ką jau kalbėti apie Lietuvos mokyklas.

Kita vadinamoji iniciatyva, kurią diegė Lietuvos mokyklose, buvo Sovietų Sąjungoje praktikuojamas mokyklų ir darbo kolektyvų bendradarbiavimas. Tokio bendradarbiavimo reikšmė, anot jo šalininkų, buvo ta, kad moksleiviai turėjo geriau suvokti darbo prasmę ir darbininkų klasės išsivaduojamą kovą iš socialinio beteisiškumo. Lietuvoje mokyklų ir darbo kolektyvų bendradarbiavimą pradėjo Kauno II vidurinės mokyklos ir „Maisto“ fabriko kolektyvai³⁴. Šiuos kolektyvus parėmė kitos mokyklos. SLK, apibendrinęs mokyklų bendradarbiavimą su darbo kolektyvais, pažymėjo: „Jaunuomenės mokyme ir auklėjime labai daug reikšmės turi jos kontaktas su darbo žmonėmis, ypač su darbo žmonių kolektyvais. Tas kontaktas jaunuoliams padeda sąmoningai pažinti kūrybinę darbo reikšmę, išmoko pamilti ir gerbti darbo žmogų, padeda pamilti darbą, kaip didžiausią veiksniį socialistinio gyvenimo statyboje“³⁵. Kaip matome, mokyklos ryšys su gyvenimu buvo suvokiamas tiesmukiškai, supaprastintai. Dargi buvo prieita prie to, kad SLK primygtinai siūlė mokyklų direktoriams, susiradus šefus, pasirašyti bendradarbiavimo su jais sutartis, bet kartu reikalavo, kad tai būtų daroma mokyklų iniciatyva. Tai akivaizdus bolševikinio, partinio darbo stilius — „nurodoma iš viršaus“, tačiau iniciatyva neva prasidedanti iš „liaudies masių“. Ir tai ne vienintelis atvejis, atskleidžiantis įsitvirtinantį visuomenės ir totalitarinės valdžios santykiavimo būdą. Mokykla turėjo tapti totalitarinės visuomenės, kurioje žmonių santykiai grindžiami baime ir nuolankumu, vadinamąja iniciatyva ir drausme, įtarumu ir represijomis, kūrėjų ugdytoja. Mokykla turėjo tapti socialistine, joje visas mokymo ir auklėjimo turinys turėjo būti suderintas ir paremtas socializmo ir komunizmo idėjomis³⁶, — rašė J. Ambraška, pedagogas, vadovėlių autorius.

Mokytojų administravimas ir represijos

Ne mažiau svarbi bolševikinės mokyklos kūrimo kliūtis buvo patys mokytojai. Nors tuometinės Lietuvos vyriausybės ir komunistų partijos vadovai demagogiškai kalbėjo, kad mokyklose pasiliks dirbti visi mokytojai, kurie „nekenks jos darbui“. Tačiau žodžiai neatitiko darbų. O ir ši sąvoka buvo labai plačiai interpretuojama ir galėjo būti pritaikoma kone kiekvienam mokytojui. Mokytojai, kaip žinome, savo neigiamą nusistatymą sovietų Lietuvai išreiškė 1940 m. rugpjūčio 14—15 d. Kaune įvykusiame mokytojų suvažiavime, kai jie vieningai vietoje Internacionalo sugiedojo himną „Lietuva, Tėvyne mūsų“. Lietuvos mokytojai ir toliau norėjo tęsti demokratines, švietėjiškas mokyklos tradicijas.

SLK vadovavosi bolševikine leninine nuostata, kad senosios inteligentijos atkovojobimas iš buržuazijos ir jos įjungimas į socializmo kūrimą yra viena klasių kovos formų, „nes negalime išvyti ir sunaikinti buržuazinės inteligentijos, reikia ją nugalėti, perdirbti, pervirinti, perauklėti...“³⁷ VKP(b) socializmo kūrimo programoje, priimtoje 1919 m., buvo nuro-

dyta senosios inteligentijos atžvilgiu nedaryti nė mažiausios politinės nuolaidos ir negailestingai slopinti kiekvieną jos kontrevoliucinį kėslą. Antra vertus, rašoma taip pat apie negailestingą kovą su nemokšišku įsi-vaizdavimu, kad esą darbo žmonės gali įveikti kapitalizmą ir buržuazinę santvarką nesimokydami iš buržuazinių specialistų, neįveikdami jų³⁸. Pa-gal šią stalininę nuostatą pirmajai kategorijai priskirti mokytojai atsidū-rė NKVD ir NKBG tarnybų žinioje. Jau 1940 m. vasarą į SLK iš apskri-čių buvo siunčiami raštai — paklausimai dėl algų išmokėjimo už liepos mėnesį saugumo suimtų mokytojų šeimoms. Apie suimtus ir laikomus da-boklėje pradžios mokyklų vedėjus J. Vaitkų, A. Dibsterį, S. Juodakį, pra-džios mokyklų mokytojus J. Meižį ir P. Zvirblį SLK informavo Kretingos apskrities inspektorius³⁹. Kad šis atvejis nebuvo vienintelis, patvirtina ir SLK į apskritis 1940 m. rugpjūčio pabaigoje siunčiamas *labai skubus* (tekste pabraukta — V. K.) tokio turinio raštas:

„Prašau skubiai pranešti, kurie pradžios mokyklų mokytojai tebėra saugumo organų suimti.

Reikia nurodyti mokyklą, einamas pareigas ir nuo kurios dienos jie yra suimti“⁴⁰.

Iki 1940 m. gruodžio mėn. 6 d. visų Lietuvos mokyklų mokytojai ir techninis personalas turėjo užpildyti ir SLK pristatyti „Asmens lapelį kadrams registruoti“. Šį reikalą tvarkė SLK Kadru skyrius, pradėjęs veik-ti 1940 m. lapkričio 10 d. Atsakymų į anketos klausimus tikrumas turėjo būti patvirtintas mokyklos direktoriaus, be to, prie anketos turėjo būti pri-dėtas gyvenimo aprašymas ir asmens fotografijos (visų dokumentų po 2 egz.)⁴¹. Atsiųstos į SLK mokytojų anketos buvo persiunčiamos į LKP(b) CK Kadru skyrių⁴². Matyt, pastaroji instancija žiniomis apie mokytojų „kontrevoliucinius kėsnius“ dalinosi su saugumo tarnybomis. Mokytojų suėmimai tęsėsi ir toliau. Istorikas A. Bubnys nurodo, kad iki 1941 m. bir-želio 13 d. buvo nužudyta arba ištremta į SSSR gilumą 38 pradžios mo-kyklų, 9 gimnazijų, 9 amatų mokyklų ir 3 aukštųjų mokyklų pedagogai, iš viso 59 žmonės. Karo pradžioje žuvo 29, o iš bolševikinių kalėjimų bu-vo išvaduoti dar 80 mokytojų. Vienaip ar kitaip (įskaitant ir birželio 14—17 d. deportacijas — V. K.) nukentėjo 1060 Lietuvos švietėjų⁴³.

Mokytojai, patekę į lenininę „perdirbimo, pervirginimo, perauklėjimo“ kategoriją, patyrė skaudžią dvasinę prievartą. Jie buvo atleidžiami iš dar-bo, kilnojami iš vienos vietos į kitą, verčiami atsakyti savo įsitikinimų, jėga brukant VKP(b) istorijos vadovėlio dogmas, vietoje profesinio ren-gimosi darbu gainiojami po įvairiausių mitingus ir susirinkimus. Dar-bo pirmiausia neteko tikybos mokytojai (kunigai ir pasauliečiai) bei pri-vačių mokyklų mokytojai: nuo 1940 m. liepos 1 d., panaikinus tikybos mo-kymą, darbo neteko beveik 200 mokytojų⁴⁴, nuo rugsėjo 1 d., uždarius 41 privačia gimnaziją, darbo neteko dar apie 400 mokytojų⁴⁵, vėliau, panai-kinus Kauno ir Kybartų vokiečių privačias gimnazijas, iš darbo buvo at-leista dar 17 mokytojų⁴⁶. Žinoma, dalis atleistųjų buvo priimti į darbą ati-daromose valstybinėse vidurinėse ir nepilnose vidurinėse mokyklose.

Nebuvo aplenkti ir valstybinių gimnazijų mokytojai. Nuo 1940 m. rug-sėjo 1 d. darbo neteko Kelmės VI. Putvio-Putvinskio valstybinės gimna-

zijos direktorius K. Ambraziejus, Biržų J. Janonio * valstybinės gimnazijos direktorius J. Vosylius, Vilkaviškio dr. J. Basanavičiaus valstybinės gimnazijos direktorius S. Paliulis, Ukmergės Jono Biliūno ** valstybinės gimnazijos direktorius J. Svobas, Utenos valstybinės gimnazijos direktorius J. Ąleksa, Kauno IV valstybinės gimnazijos direktorius S. Ciurlionis, Zarasų prof. K. Būgos valstybinės gimnazijos direktorius P. Gipiškis, Vilniaus III valstybinės berniukų gimnazijos direktorius A. Petraitis, Marijampolės Rygiškių Jono valstybinės berniukų gimnazijos direktorius A. Daniliauskas⁴⁷. Be abejonės, daugumos mokyklų vadovų ir mokytojų atleidimo iš darbo motyvai buvo politiniai. Vieniems mokytojams į asmens dokumentus buvo įrašoma „atleidžiamas iš eity pareigų kaip netinkantis socialistinei mokyklai“, kitiems — „kaip netinkantis dirbti toje vietoje“, treitiems — „kaip netinkantis toms pareigoms“. Žinoma, kai kurie mokytojai buvo atleisti „patiems prašant“ arba išleisti į pensiją, dar kiti — visai nenurodant atleidimo iš darbo motyvų.

Dėl politinių motyvų iš darbo buvo atleidžiami ir ŠLK darbuotojai. Viename ŠLK Kadrų skyriaus rašte buvo suplanuotas nuo 1941 m. vasario 15 d. iki kovų 1 d. toks kadruų keitimas: „... iš pareigų bus atleisti žmonės, kurie netinka socialistinės santvarkos aparatui, [kurie] kaip savo reakciniu veikimu praityje, taip ir dabar kelia Šv/ietimo/ liaudies komisariato darbuotojų, o taipogi socialistinei santvarkai prijuočiančių žmonių pasipiktinimą“. Buvo numatyta iš darbo atleisti 16, o pareigose pažeminti 20 tarnautojų⁴⁸. Kaip matome, kadrai buvo valomi nuo ŠLK darbuotojų iki pradžios mokyklos mokytojų.

Trikdėdavo pedagogus ir neigiamai mokyklų darbą veikė nuolatinis mokytojų kilnojimas iš vienos vietos į kitą. Toks kilnojimas Sovietų Sąjungoje buvo paplitęs nuo valdžios ir partijos viršūnių iki žemutinių grandžių. Mat vadinamosiose socializma sukūrusiose respublikose buvo laikomasi principo „geriau keltis į kitą darbo vietą, negu patekti į darbo lagerį ar tremtį“. Ir Lietuvoje, be abejonės, mokytojui buvo mažesnė blogybė keltis į kitą vietovę, negu būti suimtam ir kalinamam. Nebuvo apsieita be demagogijos. LKP(b) ir švietimo įstaigų pareigūnai vertė mokytojus, kad jie patys prašytųsi perkelti į kitą darbo vietą. Apskričių liaudies švietimo skyrių į ŠLK atsiųstuose mokytojų sąrašuose dažniausia persikėlimo į kitą mokyklą priežastis yra „pačių mokytojų prašymas“. Bet tokie tvirtinimai ne visada atitiko tikrovę. Daugelio apylinkių mokinių tėvai laiškuose švietimo liaudies komisaro prašė nekelti mokytojų, kuriuos jėga verčia rašyti pareiškimus dėl perkėlimo į kitą mokyklą.

Štai kaip Kretingos apskrities pradžios mokyklos inspekcija 1940 m. rugsėjo mėn. 12 d. rašte Nr. 1572 ŠLK Pradžios mokslo departamentui aiškina Lapių kaimo ir apylinkės gyventojų prašymą palikti jų apylinkėje mokytoją R. Gedvilą (kalba netaisyta):

„Mokyt. R. Gedvilas, kaip pedagogas ir žmogus geras ir vietos gyventojų tarpe gyvendamas 12 metų galėjo įsigyti pasitikėjimo. Mokyt. Ged-

* Iki 1940 m. birželio mėn. 24 d. vadinosi Biržų Pirmojo Lietuvos Respublikos Prezidento A. Smetonos valstybine gimnazija — *Aut.*

** Vadinosi Ukmergės valstybine Antano Smetonos gimnazija — *Aut.*

vilui buvo pasiūlyta paduoti pareiškimą išsikelti tik todėl, kad jis buvo įsitikinęs smetoninio režimo šalininkas ir aktyvus apylinkės veikėjas. Jį iškelti reikėjo būtinai. Mokytojas R. Gedvilas nenorėjo iš Lapių mokyklos keltis dėl medžiaginių sumetimų.

Mokytojas R. Gedvilas iškėlimas į kitą vietą pasitarinaus ne tik jam pačiam, bet ir vietos visuomenės nuotaikoms prablaivinti⁴⁹.

Departamento atsakymas šios mokyklos mokinių tėvams buvo lakoniškas ir neginčytinas — prašymo komisariatas „nerado galima patenkinti“. Buvo aišku, kad Lietuvos tuometinė vyriausybė mokytojus kilnoja dėl politinių motyvų. Įsitvirtino bolševikinis požiūris, kad mokytojai, kaip piliečiai, gali ateityje kenkti naujai tvarkai. Jų perkėlimas į nepažįstamų žmonių aplinką turėjo bent laikinai tokį kenkimą silpninti. LKP(b) CK Mokytojų skyrius nuolatos ieškojo „kenkėjų“ tarp mokytojų, jis nurodydavo, kuriuos mokytojus atleisti iš darbo, skubiai tvarka siūlė tikrinti kai kurių mokymo dalykų, ypač konstitucijos, mokytojų tinkamumą dirbti mokykloje⁵⁰.

Kaip lavina užgriuvo mokytojus įvairūs „ideologiniai kursai“, „politinis švietimas“. Komunistų partijos iniciatyva miestuose ir apskrityse buvo steigiami mokytojų politinio lavinimo būreliai. Juose mokytojai privėlėjo išsiaiškinti marksizmo-leninizmo dogmas, VKP(b) istorijos trumpojo kurso „tiesas“, studijuoti bolševikų partijos vadų Lenino ir Stalino biografijas. Jau 1940—1941 mokslo metais Lietuvoje veikė 196 mokytojų politinio lavinimo būreliai partijos istorijai studijuoti⁵¹. Į sekmadieninius Vilniaus ir Kauno marksizmo-leninizmo universitetus buvo suvartyta daugiau kaip 400 mokytojų⁵². Mokytojų politinis lavinimas buvo svarus argumentas, kad jie tinka dirbti socialistinėje mokykloje. SLK 1941 m. sausio 18 d. rašte Nr. 2182 specialiųjų mokyklų direktoriams apie mokytojų politinio mokymosi reikšmę rašoma: „Į mokytojų politinį sąmoningumą, jų orientaciją marksizmo-leninizmo klausimais bus kreipiamas ypatingas dėmesys ir iš to daromos tam tikros išvados“⁵³.

„Ideologiniai kursai“ mokytojams buvo rengiami per moksleivių atostogas. Juose buvo skaitomos paskaitos apie SSSR vidaus ir užsienio politiką, bolševikų partiją, Sovietų Sąjungos socialinio kūrimo rezultatus, taip pat — metodikos paskaitos, rekomenduojant kaip dėstomąjį dalyką panaudoti moksleivių komunistiniam auklėjimui. Labai žeidė mokytojų tautinius jausmus tai, kad jie, LKP(b) aktyvistų iniciatyva, buvo kviečiami į įvairius mitingus ir susirinkimus, kuriuose buvo priiminėjami padėkos laišukai ir sveikinimai Stalinui, J. Paleckiiui, A. Venclovai už naujo gyvenimo kūrimą, atlyginimų padidinimą, Raudonosios armijos vadovybei — už Lietuvos darbo žmonių išvadavimą⁵⁴.

Pasak to meto oficiozo, didžiausia kuriamos socialistinės mokyklos blogybė buvo ta, „kad didelis procentas mokytojų buvo prisigėrę senąja dvasia, senuoju tvaiku, o reikėjo juos pirmiausia padaryti socialistais praktikoje“⁵⁵. Taigi mokytojai, kaip arčiausiai Lietuvos žmonių esanti inteligentijos dalis, buvo tuometinės Lietuvos vyriausybės ir komunistų partijos galbūt labiausiai administruojami ir represuojami.

Priešinimosi sovietizacijai formos

1940—1941 m. sovietų okupacijai Lietuvos mokyklose reiškėsi pasyvus tautinis pasipriešinimas. Švietimo darbuotojai, jaunimas greičiausiai pajuto socialistinių pertvarkymų smūgį tautiškumui, savo tautos ateičiai. Socialistinių pertvarkymų esmę atskleidė M. Gedvilas (tuo laiku vidaus reikalų ministras) savo kalboje mokytojų suvažiavime: „Pas mus vyksta didžiausia socialinė revoliucija... Toji revoliucija verčia mus visas vertybes pervertinti. Tai, kas vakar buvo kilnu ir gerbiama, šiandien atrodo žema ir paniekinimo verta; kas vakar buvo gražu, šiandien bjauru. Viskas radikaliai pasikeičia“⁵⁶. Tokie radikalūs bolševikiški pakeitimai tiek krašto politiniame visuomeniniame gyvenime, tiek ypač mokykloje labai žeidė mokytojus ir moksleivius.

Dalies mokytojų priešinimasis sovietizacijai visų pirma reiškėsi nepaklusnumu įvedamai tvarkai. Jie, rizikuodami darbu ir savo ateitimi, leido moksleiviams semtis žinių iš senų vadovėlių, vengė mokymo dalykų aktualinimo ir neužsiėmė politikavimu. Mokyklų vadovai ir mokytojai nepastebėjo moksleivių „išsišokimų“ (taip buvo vadinamas moksleivių priešinimasis režimui), toleravo tikybos mokymą. Tačiau tokią įtartinę mokytojų elgesį pastebėjo vietos komunistai ir NKVD, NKGB pareigūnai. Lietuvos KP(b) Biržų, Mažeikių, Panevėžio, Ukmergės, Seinų, Telšių, Trakų, Vilniaus apskričių, Vilniaus ir Kauno miestų susirinkimuose, vykusiuose 1941 metų sausio mėn., pažymima, kad kai kurie mokytojai veda antisovietinę agitaciją, kursto moksleivius prieš sovietų valdžią⁵⁷.

Apie tai, kad ir SLK norėjo turėti išsamią informaciją apie Lietuvos mokytojų ir moksleivių politines nuotaikas, akivaizdžiai parodo SLK Vidurinio mokslo departamento 1940 m. spalio 18 d. aplinkraštis Nr. 26686. Juo reikalaujama, kad vidurinių mokyklų direktoriai kiekvieno mėnesio 1 ir 15 dieną atsiųstų į SLK trumpą informaciją:

„1) kaip mokykloje vyko darbas (kokia darbo nuotaika mokinių ir mokytojų tarpe ir kokie pasiekti darbo rezultatai),

2) įvykiai mokykloje su mokiniais ir mokytojais (ar buvo išsišokimų ir kokios išsišokimų priežastys; kurie žygiai padaryti, kad tatai nesikartotų),

3) mokykloje buvusios iškilmės, mitingai ir jų nuotaikos...“⁵⁸

Tačiau daugumos mokyklų direktorių informacijos buvo vienpusiškos. Mat mokyklų vadovai, būdami socializmo kūrimo „patoso“ liudytojai, vengė informacijose nurodyti trūkumus ar moksleivių išsišokimus, kaip to norėjo Švietimo liaudies komisariatas. Visgi iš partijos komitetų, SLK inspektorių ir mokyklų direktorių pranešimų galima susidaryti vaizdą apie mokytojų ir mokinių priešinimąsi sovietizacijai, mokyklose tvyrančią slogią atmosferą.

Viena iš priešinimosi mokyklos sovietizacijai formų buvo kunigų ir mokinių tėvų pastangos atkurti tikybos mokymą.

Lietuvos vyskupų konferencijos (1940.VII.2—3; 1940.VII.28—29) griežtai pasmerkė kapelionų atleidimą iš mokyklų ir tikybos dėstymo uždraudimą, kartu nurodė kapelionams įmanomu būdu daryti religinį poveikį jaunimui, o tikybos dėstymą perkelti į bažnyčias ir klebonijas⁵⁹.

Apeidami juos varžančius sovietinius nutarimus, kunigai vykdė savo pareigą, stiprino darbą su jaunimu. Dėl tikybos mokymo uždraudimo mokyklose susirūpino ne tik kunigai, bet ir mokinių tėvai. Į SLK pasipylė mokinių tėvų laišakai su prašymais mokyklose leisti mokyti vaikus tikybos (ją sutiko nemokamai dėstyti iš mokyklos pašalinėti kapelionai), leisti kalbėti maldas prieš pamokas ir po jų, leisti mokytojams kartu su mokiniais dalyvauti šventinėse pamaldose ir kt. Žydų tautybės mokinių tėvai taip pat prašė, kad nebūtų varžomas jų tikėjimas, kad jų vaikai šeštadieniais galėtų nelankyti mokyklos arba, į ją atėję, būtų atleisti nuo pamokos užduočių atlikimo*.

Kad kunigai, nepaisydami draudimų, mokė mokinius tikybos bažnyčiose, patvirtina savo ataskaitose mokyklų inspektoriai ir saugumo įstaigų darbuotojai. SLK 1940 m. lapkričio mėn. slaptame rašte Lietuvos TSR vidaus reikalų liaudies komisarui nurodoma (tartum ši įstaiga to nežinojusi), kad kunigai kviečia mokinius į bažnyčias ir ten juos moko tikybos, kreipia prieš esamą politinę santvarką. Mažeikiuose buvęs gimnazijos kapelionas J. Beinorius tokią veiklą taip smarkiai išplėtęs, kad mokiniai, kurie mokslo metų pradžioje buvo palankūs naujajai santvarkai arba bent lojalūs, dabar pradėjo veikti prieš komjaunimą, o 1940 metų lapkričio 1 d. net maldą prieš pamokas sukalbėjo⁶⁰. Panašių atvejų buvo Kėdainiuose, Ukmergėje, Biržuose ir kitose vietose⁶¹.

NKVD darbuotojai akylai stebėjo, kaip mokyklose švenčiamos uždraustos religinės, valstybinės ir įvestos sovietinės šventės. 1940 m. lapkritis buvo neramus Lietuvos mokykloms. Ypač moksleivių nuotaikos reiškėsi per Vėlines (XI.2) ir Spalio revoliucijos 33-ąsias metines (XI.7—8). Lapkričio 2 d. Šiaulių II vidurinės mokyklos dvi moksleivės buvo iškviestos į saugumo įstaigą. Čia jos buvo psichiškai veikiamos, net ginklu grasinamos, verčiamos pasirašyti pasižadėjimą dėl bendradarbiavimo. SLK, informavęs respublikos NKVD tarnybą, padarė išvadą, „kad tokių mokinių yra ir daugiau, tik jos nepasisako, nes joms yra griežtai uždrausta apie tai kalbėti“⁶².

Represinių organų, ypač NKVD, NKGB, kišimasis į mokyklos gyvenimą, mokytojų ir moksleivių šantažavimas jų iškart neįbaugino. Štai Panevėžio I ir II vidurinių mokyklų mokiniai lapkričio 2 d. pusiau organizuotai nuvyko į kapines. Čia jie pasimeldė, išklausė pamokslą, sugiedojo „Lietuva, Tėvyne mūsų“. Saugumas, nespėjęs iširti šios moksleivių protesto akcijos, pradėjo tirti moksleivių protestą per Spalio revoliucijos 33-ųjų metų minėjimą ir demonstraciją. Pagal SLK instrukciją visos mokyklos turėjo minėti šią jiems primestą datą. Vyko moksleivių mitingai ir susirinkimai. Abiejų mokyklų jaunesniųjų klasių mokinių susirinkimas praėjo ramiai. Tačiau vyresniųjų klasių susirinkimuose buvo įžvelgtas moksleivių protestas, nes mokiniai po Internacionalo sugiedojo „Lietuva, Tėvyne mūsų“. Tučiuojau į mokyklą atvyko saugumiečiai ir ėmė gaudyti mokinius. Jie ir direktorių vidury kalbos iš salės norėjo išvesti. Šiaip taip, įkalbėjus saugumiečius, vyresniųjų klasių mokinių minėjimas buvo baigtas.

* Kiekvieno miesto ir apskrities švietimo struktūrų bei mokinių tėvų susirašinėjimo su SLK medžiaga saugoma Lietuvos centriniame valstybės archyve — *Aut.*

Kitą dieną, lapkričio 7-ąją, šventiniame parade vėl šių mokyklų moksleiviai nežengė „koja į koją“. Kai pro šalį žygiavo Raudonosios armijos kariai, žiūrovai, tarp jų ir moksleiviai, tylėjo, o kai pradėjo žygiuoti lietuvių korpuso kariai, žiūrovai triukšmingais šauksmais juos sveikino. Tai buvo naujas pretekstas saugumiečiams veikti. Miesto visuomenei išsiskirsčius, jie ėmė gaudyti moksleivius. Vėl prasidėjo mokinių tardymai. Moksleiviams priminė ir uždrausto himno giedojimą, ir neatsakymą į Raudonosios armijos karių pasveikinimą.

Betiriant šiuos reikalus, paaiškėjo, kad lapkričio 6 d. du Panevėžio I vidurinės mokyklos V klasės mokiniai įkalbėjo kitus mokinius įsibrauti į patalpą ir supjaustyti šventinei demonstracijai skirtus partijos vadų portretus, transparantus ir kitus daiktus. Sumanymas nebuvo įvykdytas — mokyklos vadovybė tam užkirto kelią. Vienas iš jo organizatorių teigė, kad jam saugumo darbuotojai davė instrukciją tai padaryti provokacijos tikslu⁶³. Moksleiviai savo neigiamą požiūrį į sovietinį režimą pademonstravo per Spalio revoliucijos metines Marijampolės, Seinų, Raseinių, Panevėžio ir kitose apskrityse. Jie plėšė sovietinių vadų portretus, praeidami pro tribūną reiškė savo antitarybiškumą⁶⁴.

1941 m. visoje Lietuvoje, kaip kovos už nepriklausomybę priesaika, buvo minima Vasario 16-oji. Kauno studentai ir moksleiviai šią datą paminėjo prie Nežinomo kareivio kapo. Už tai kai kurie studentai ir moksleiviai buvo suimti⁶⁵. Už Vasario 16-ajai skirtų atsišaukimų spausdinimą ir platinimą iš Ukmergės I vidurinės mokyklos buvo pašalinti keturi moksleiviai: A. Grigaliūnas, J. Steikūnas, M. Nugaras, B. Augustinas. Kitiems buvo sumažintas elgesio pažymys⁶⁶.

Daugėjo antitarybinių lapelių, plėtėsi jų platinimo geografija. Pirmieji moksleivių platinami lapeliai pasirodė Kaune 1940 metų rugsėjo mėnesį. Buvo susekta moksleivių antisovietinė organizacija, turėjusi savo skyrių Kauno, Vilniaus, Ukmergės ir kitų miestų gimnazijose. Buvo suimti 26 aktyvūs organizacijos nariai, surastas rotatoriumi spausdintas laikraštis „Laisvoji Lietuva“⁶⁷.

Taigi mokytojų ir mokinių priešinimosi sovietizacijai formos buvo uždraustų valstybinių ir religinių švenčių minėjimas, sovietinių švenčių vengimas, tikybos mokymas, antitarybinių lapelių platinimas.

* * *

Inkorporuotoje 1940 m. į SSSR sudėtį Lietuvoje buvo vykdomi radikalūs ir šiurkštūs mokyklų darbo pertvarkymai. Jų esmė — mokyklos sovietizacija, t. y. mokyklos pajungimas uždarai totalitarinei visuomenei ir per ją tokios visuomenės narių ugdymas. Pirmiausia buvo keičiamas mokyimo turinys, slopinama moksleivių tautinė atmintis, administruojami ir represuojami mokytojai. Tačiau tam priešinosi mokytojai, mokiniai ir jų tėvai. Jie Lietuvos mokyklą norėjo išlaikyti tautinės minties ir kultūros puoselėtoja, o ne komunistinės ateities kūrėja.

¹ Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1940—1941 metais. Dokumentų rinkinys. V., 1965. P. 68.

² Ten pat. P. 147.

- ³ Leninas V. Raštai. T. 29. V., 1955. P. 111.
- ⁴ Bendžius A. Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje 1940—1970 m. K., 1977; Kašauskienė V. Internacionalinėje Tarybų šalies mokytojų šeimoje. Vilnius, 1982; Knyva A. ir Ziugžda J. Svetimas Tarybų Lietuvoje. V., 1950; Tarybų Lietuvos kultūra 1940—1980. V., 1982 ir kt.
- ⁵ Aistis J. Svetimas Sovietų okupuotoje Lietuvoje // Lietuvių enciklopedija. T. 15. P. 789; Remeikis T. Auklėjimas Sovietinėje Lietuvoje // Mūsų vytiš. 1959. Nr. 2—3. P. 94; Vaitiekūnas V. Sovietized Education in Occupied Lithuania // Lithuania under Soviets / Ed. by Stoneley Vardys. New-York—Washington—London, 1965. P. 173—190 ir kt.
- ⁶ Bubnys A. Anapus teisingumo ir gėrio. Lietuvos mokytojų trėmimai į Sibirą 1941 m. birželio 14—21 d. // Tarybinis mokytojas. 1989.I.4; Garliauskas A. Nerimastingų įvykių išvakarėse // Tėvynės šviesa. 1989.V.17; taip pat. Pirmosios deportacijų aukos // Tėvynės šviesa. 1989.V.19; taip pat. Bejausmė, bet iškalbinga statistika // Tėvynės šviesa. 1989.V.24; taip pat. Įtarumo ir baimės slegiami // Tėvynės šviesa. 1989.VI.9; Sopa E. Dvasios kančių pradžia. Pirmieji bolševikiniai mokslo metai Lietuvoje // Atgimimas. 1993.IX.15.
- ⁷ Aukštojo mokslo atstovų delegacija lėktuvu į Maskvą // Tarybų Lietuva. 1941.I.22.
- ⁸ Mūsų mokslininkų patyrimai Maskvoje // Tarybų Lietuva. 1941.II.9.
- ⁹ Venclova A. Vidurdienio vėtra. V., 1968. P. 13.
- ¹⁰ Передвижная педагогическая выставка для Прибалтийских республик // Труженик. 10.X.1940.
- ¹¹ Ширишков Дм. Письмо учителей Клинской средней школы № 5 (Московская область) учителям города Шяуляй; Тречиокене К. Учителя города Шяуляй отвечают Клинским товарищам // Труженик. 24.X.1940.
- ¹² Ziugžda J. Socialistinė Lietuvos mokykla pradeda darbą. Į naują mokyklą // Tiesa. 1940.IX.15.
- ¹³ Zilionis V. Kas nuveikta pradžios mokslo srity // Tiesa. 1940.XI.5.
- ¹⁴ И. К-ин. Съезд учителей Советской Литвы // Труженик. 15.IX.1940.
- ¹⁵ LVCA. F. R—762. Ap. 1. B. 190. L. 106.
- ¹⁶ Mikutaitis P. Lietuvos TSR vidurinės mokyklos // Tiesa. 1940.XI.6.
- ¹⁷ Leninas V. Raštai. T. 32. P. 100.
- ¹⁸ Korsakas K. LTSR Valstybinės Leidyklos 1941 metų leidybos planas // Tiesa. 1941.II.8.
- ¹⁹ Drg. A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas V-tame LKP(b) suvažiavime apie LKP(b) CK darbą (sutrumpinta stenograma) // Tiesa. 1941.II.12.
- ²⁰ Iš Lietuvos mokytojų suvažiavimo // Komjaunimo tiesa. 1940.VIII.17.
- ²¹ LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 147. L. 164.
- ²² Svetimo ministerijos generalinio sekretoriaus J. Ziugždos 1940.VII.25 d. aplinkraštis Nr. 667 pradžios mokyklų inspektoriams, vidurinių ir specialiųjų vidurinių mokyklų direktoriams // Ten pat. L. 145.
- ²³ SLK Specialiųjų mokyklų valdybos viršininko K. Kriščiūno 1940.X.30 d. raštas specialiųjų vidurinių mokyklų direktoriams // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 724. L. 134.
- ²⁴ Vyriausybės žinios. 1940. Nr. 713. P. 450.
- ²⁵ Aničas J. Kova už mokyklos atskyrimą nuo bažnyčios Tarybų Lietuvoje 1940—1941 metais // Tarybinė mokykla. 1968. Nr. 1. P. 42.
- ²⁶ Lastienė P. Nauji istorijos mokymo keliai LTSR // Tiesa. 1940.IX.7.
- ²⁷ Ten pat.
- ²⁸ Vilniaus vidurinių mokyklų direktorių konferencija // Komjaunimo tiesa. 1940.X.19.
- ²⁹ Tarybų valdžios... P. 75.
- ³⁰ LTSR SLK 1941.I.30 d. aplinkraštis Nr. 3762 vidurinių mokyklų direktoriams // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 191. L. 38.
- ³¹ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941.V.26 d. slaptas raštas LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose // LVOA. F. 1771. Ap. 2. B. 292. L. 4.
- ³² Bendžius A. Lietuvos mokyklos istorijos apybraiža // Tarybinis mokytojas. 1970.VI.12.
- ³³ M. K. Zarasų vidurinė mokykla šaukia Rokiškio vidurinę mokyklą į soclenktynes // Komjaunimo tiesa. 1941.I.26.

³⁴ Už glaudų darbininkų ir moksleivių bendradarbiavimą // Komjaunimo tiesa. 1940.XII.22.

³⁵ ŠL komisaro pavaduotojo J. Žiugždos 1941.I.7 d. aplinkraštis Nr. 644 visų vidurinių mokyklų, specialiųjų vidurinių ir mokytojų seminarijų direktoriams // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 191. L. 65.

³⁶ Ambraška J. Naujus metus pradėdant // Mokykla ir gyvenimas. 1941. Nr. 1. P. 1.

³⁷ Leninas V. Raštai. 1954. T. 29. P. 51.

³⁸ TSKP suvažiavimų, konferencijų ir CK plenumų rezoliucijose ir nutarimuose. V., 1955. D. 1. P. 411.

³⁹ Kretingos apskrities inspektoriaus J. Gestauto 1940.VIII.1 d. informacija ŠM Pradžios mokslo departamentui apie saugumo suimtus pradžios mokyklų vedėjus ir mokytojus // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 224. L. 80.

⁴⁰ SLK Pradžios mokyklų valdybos direktoriaus V. Žilionio 1940.VIII.28 d. raštas apskričių pradžios mokyklų inspektoriams // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 190. L. 118.

⁴¹ SLK Kadru skyriaus viršininko 1940.XI.26 d. raštas Vilniaus XI vid. mokyklos direktoriui apie tai, kad mokytojai užpildytų „Asmens lapelį kadrui registruoti“ // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 146. L. 62.

⁴² SLK Kadru skyriaus viršininkės raštas (1941.I.6 d.) LKP(b) CK Kadru skyriui apie mokytojų užpildytų anketų siuntimą // LVOA. F. 1771. Ap. 2. B. 494. L. 2.

⁴³ Bubnys A. Anapus teisingumo ir gėrio. Lietuvos mokytojų trėmimai į Sibirą 1941 m. birželio 14—21 d. // Tarybinis mokytojas. 1989.I.4.

⁴⁴ Švietimo ministro 1940.VII.9 d. įsakas B/Nr. 45 // LCVA. F. R—762. Ap. 4. B. 59^a. L. 256—261.

⁴⁵ Švietimo liaudies komisaro 1940.VIII.31 d. įsakas B/Nr. 71 // LCVA. F. R—762. Ap. 4. B. 59^a. L. 222—227.

⁴⁶ Švietimo liaudies komisaro 1941.III.5 įsakas B/Nr. 10 // LCVA. F. R—762. Ap. 59^a. L. 29.

⁴⁷ Švietimo liaudies komisaro 1940.VIII.6 ir VIII.9 įsakai B/Nr. 55, Nr. 56 // LCVA. F. R—762. Ap. 4. B. 59^a. L. 245.

⁴⁸ SLK Kadru skyriaus informacija apie nuveiktą darbą (be datos ir parašo) // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 463. L. 6.

⁴⁹ LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 224. L. 52.

⁵⁰ LKP(b) CK Mokyklų skyriaus vedėjo Zdanavičiaus 1941.I.27 d. raštas SL komisariui A. Venclovai apie konstitucijos ir kitų mokymo dalykų mokytojų autobiografinių žinių tikrinimą // LVOA. F. 1771. Ap. 2. B. 394. L. 3.

⁵¹ Nemunaitis P. Prasidėjo švietimo ir meno darbuotojų suvažiavimas // Tarybų Lietuva. 1941.V.8.

⁵² Ten pat.

⁵³ SLK 1941.I.18 raštas specialiųjų vidurinių mokyklų direktoriams apie mokytojų politinį lavinimąsi // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 707. L. 160.

⁵⁴ Žiūrėti skelbimų kroniką // Mokykla ir gyvenimas. 1940. Nr. 8. P. 241; 1941. Nr. 3. P. 188; Nr. 8. P. 365; Tiesa. 1940.X.3.

⁵⁵ Žilionis V. Pradeda darbą socialistinė mokykla // Tiesa. 1940.IX.15.

⁵⁶ Gedvilas M. Turime lenktyniauti dėl skubios pažangos // Tiesa. 1940.VIII.15.

⁵⁷ LKP(b) Biržų, Panevėžio, Mažeikių, Seinų, Ukmergės, Telšių, Trakų apskričių ir Vilniaus bei Kauno miestų susirinkimų, vykusių 1941 m. sausio mėn., protokolai // LVOA. F. 1771. Ap. 1771—II. B. 35. L. 11; B. 49. L. 59; B. 52. L. 39; B. 55. L. 32; B. 59. L. 36; B. 57. L. 28; B. 58. L. 49; B. 38. L. 60; B. 36. L. 73; B. 44. L. 116.

⁵⁸ SLK Vidurinio mokslo departamento 1940.IX.18 raštas visų vidurinių mokyklų direktoriams žinių apie mokytojų ir mokinių nuotaikas pristatymą SLK // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 146. L. 140.

⁵⁹ Aničas J. Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940—1944 metais. Vilnius, 1972. P. 52.

⁶⁰ SLK Vidurinių mokyklų inspektoriaus 1940.XI mėn. raštas vidaus reikalų komisariui apie padėtį mokyklose // LCVA. F. R—762. Ap. 6. B. 47. L. 184.

⁶¹ Ten pat.

⁶² Ten pat. L. 183.

⁶³ ŠLK vyresniojo inspektoriaus K. Barausko 1940.XI.14 ataskaita apie Panevėžio I ir II vidurinių mokyklų darbą // Ten pat. L. 213—215.

⁶⁴ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941.V.26 d. slaptas raštas LKP(b) CK // LVOA. F. 1771. Ap. 2. B. 392. L. 10.

⁶⁵ Bagušauskas J. Lietuvos jaunimas laisvės kovose. V., 1992. P. 13.

⁶⁶ Ukmergės I vidurinės mokyklos mokytojų posėdžio, įvykusio 1941.III.11 d., protokolai // LCVA. F. R—762. Ap. 1. B. 205. L. 45.

⁶⁷ Bagušauskas J. Lietuvos jaunimas... P. 13.

Gauta 1993 m. gruodžio mėn.

Summary

VANDA KAŠAUSKIENĖ

THE SOVIETISATION OF LITHUANIAN SCHOOLS AND THE RESISTANCE AGAINST IT IN 1940—1941

After the occupation of Lithuania in 1940 and its incorporation within the USSR, radical reforms were carried out, which stroke a painful blow to teachers and pupils. Lithuanian schools were rearranged in accordance with the principles of the Soviet schools. Books about the USSR and the Communist party filled the libraries, national symbols had been replaced by Soviet ones and so were the curricula and teaching programmes. Traditional subjects, such as religion, basic philosophy and Latin, were excluded of the programmes. New ones, namely the Russian language, the Soviet Constitution, the history of the USSR were introduced instead, all private schools were closed down, the activities of youth organisations were terminated, except for the Comsomol and pioneer organisations. Instead of religious and national state holidays, new Soviet holidays were introduced. The NKVD and NKGB used to interfere in school life. The teachers were administered and subjected to repression.

In 1940—1941 a passive resistance could be traced in Lithuanian schools. The main forms of this struggle were expressed in celebrating forbidden holidays—the day for commemorating the dead (Vėlinės; on November 2), the 16th of February (the day of the proclamation of independence of Lithuania)—provoking incidents during the Soviet holidays, singing the forbidden Lithuanian national anthem, tearing off the pictures of the communist party leaders, publishing and distributing anti-Soviet leaflets, teaching religion. Thus Lithuanian teachers, pupils and their parents resisted Soviet novelties which were introduced in Lithuanian schools.